

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DÖVLƏT DİLİ ELAN EDİLMƏSİ VƏ ONUN XALQ TƏSƏRRÜFATI SAHƏLƏRİNDƏ TƏTBİQİ (1956–1959)

Aydın Əlizadə

fəlsəfə elmləri doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
aydinalizade63@gmail.com

Xülasə: Məqalədə 1950-ci illərin ikinci yarısında olan dövr ərzində, yəni sovet liberallaşması zamanı Azərbaycan SSR ərazisində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi ilə bağlı gedən proseslər araşdırılır. Bu xüsusda həmin dövrdə uyğun qanunvericilik aktlarının qəbulu, dövlət qurumlarında, xüsusən təsərrüfat sahəsində, müvafiq sənədlərin Azərbaycan dilində tərtib edilməsi, bu proseslərə yerlərdə göstərilən müqavimətlə bağlı məlumat verilir.

Məqsəd: Konkret iqtisadi sahənin nümunəsində sözügedən dövr üçün milli şüurun inkişafı məsələləri tədqiq olunur.

Metodologiya: Məqalənin yazılması prosesində təsviri, analitik və statistik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Elmi yenilik: Respublikanın iqtisadi-təsərrüfat sahələri müəssisələrində Azərbaycan dilinə keçid prosesinin tədqiqinə elmi yenilik kimi baxıla bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, SSRİ-də islahatlar, Azərbaycanın müəssisələri, sosial infrastruktur, dil islahatı, dil qanunvericiliyi.

Giriş / Introduction

XIX əsrin sonları XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları və maarifçiləri xalqın özünüdərk etməsi və vahid millətə çevrilməsi problemini ortalığa çıxarmış və çözməyə çalışmışdılar. Bu məsələdə Azərbaycan dilinin rolu xüsusi yer tuturdu, çünki inkişaf etmiş milli dil mövcud olmasa millətin varlığı mümkün olmaz. Ona görə də maarifçilər və yazarlar öncəki dövrlərdə saray dilləri olmuş ərəb və fars dillərindən imtina edib, sadə xalq kütlələri arasında yayılmış türk dilinə önəm verməyə başladılar. O zaman ilk dəfə olaraq latın qrafikasının əsasında Azərbaycan (türk) dilinin əlifbası da tərtib edilmişdi [3, s. 66-67].

Rusiya imperiyasının dağılması milli özünüdərk proseslərinə daha da güclü təkan verdi. Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan (türk) dili ölkənin dövlət dili olmuşdu. Sovet Azərbaycanının ilk illərində də bu barədə 27 iyun 1924-cü il tarixli Şuraların Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin fərmanında türk dilinin dövlət dili olması təsdiq edilmişdi [6, s. 22-24]. Bununla belə, rus və bölgələr üzrə rəsmi yazışmada və dövlət qurumlarında başqa dillərin də işlədilməsinə yol verilmişdi. Beləliklə, bu məsələdə ziddiyyətli məqamlar olmuşdu.

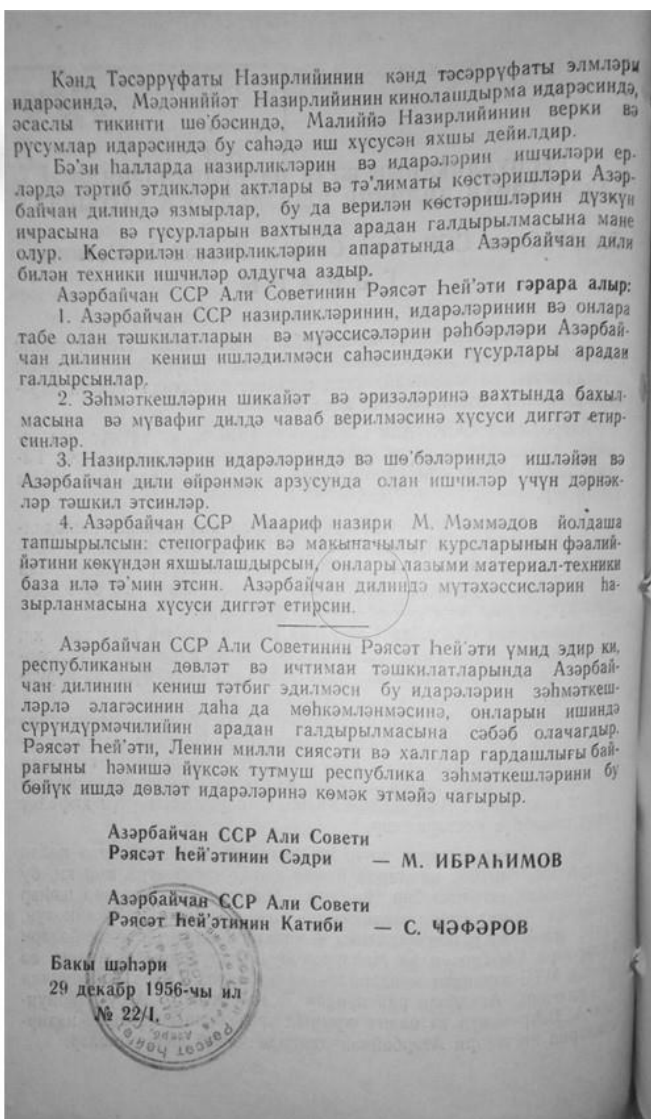
1922-ci ildə Sovet Azərbaycanında latın əlifbası əsasında yeni türk əlifbasına keçidə başlanılmışdı. Bu proses Türkiyə ilə əlaqədə gedirdi. İstanbul, Ankarada da Bakıdakı kimi *Yeni Türk Əlifbasının Həyata Keçirilməsi Komitəsi* fəaliyyət göstərirdi [12, s. 1]. Komitə həmçinin Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda, Tatarıstanda, Özbəkistanda da fəaliyyət göstərirdi. Əlifba islahatının keçirilməsi üçün 1922–1923-cü illərdən başlayaraq müxtəlif təşkilat və müəssisələrdə kurslar açılmış, çap makinaları hazırlanmış, küçələrdə lövhələrin dəyişdirilməsi və müəllimlərin hazırlığı prosesi təşkil edilmişdi. Həmin illərdə Komitə tərəfindən yeni əlifba ilə qəzet, jurnal və kitablar dərc edilmişdi. Nəhayət, hazırlıq müddəti başa çatandan sonra 1926-cı ildə Azərbaycan SSR-də latın əlifbasına keçid prosesi tamamlandı və bu barədə qanun qəbul edildi.

Eyni zamanda, 1920-ci ildə Sovet (bolşevik) hakimiyyəti qurulandan sonra milli düşüncənin inkişafı millətçilik kimi qiymətləndirilməyə başladı. Rəsmi yazışma, sənədləşmə və tədrisin böyük qismi Azərbaycan (o zaman türk) dilində deyil, rus dilində aparılırdı. Buna baxmayaraq, gizli və yarı gizli fəaliyyət göstərən millətçi dərnəklərdə milli problemlər müzakirə olunurdu, ziyalılar milli dilin inkişafı üçün addımlar atmaqda davam edirdilər, Sovet bolşevik hakimiyyəti isə buna təqiblərlə cavab verirdi [2, s. 663-678]. Repressiyalar Azərbaycanın sovetləşməsindən başlayaraq uzun onilliklər boyu davam etmiş, ən şiddətli formada isə 1920–1930-cu illərdə həyata keçirilmişdi.

Sovet islahatları dövründə milli dilə keçid və bununla bağlı cərəyan edən proseslər

Təqiblərin şiddətinə baxmayaraq milliləşmə proseslərinin qarşısını almaq mümkün olmamışdı. Stalin dövrü sona çatandan dərhal sonra ictimai-siyasi həyatda islahatlara baş vurulan kimi İ. Mustafayevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan hakimiyyəti özünüdərk prosesində yeni tarix açmış oldu. Araşdırmaçıların gəldiyi nəticələrə görə bu prosesə təkan verən bir neçə amil əsas rol oynamışdı: birincisi, azərbaycanlıların sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması, ikincisi, kəndlilərin şəhərlərə axını, üçüncüsü, bütün sahələrdə milli kadrların formalaşması və savadın artması [5, s. 273]. Beləliklə, 1950-ci illərin ortalarında Azərbaycan dilinin tətbiq sahəsinin genişlənməsi və statusunun qaldırılmasına dair müzakirələrə başlanılmışdı. Bu prosesin əsas təşəbbüskarı Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri Mirzə İbrahimov olmuşdu. 21 avqust 1956-cı ildə bu məsələyə Ali Sovetin üçüncü Sessiyasında baxılmış və *“Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Dövlət dilinə dair maddənin əlavə edilməsi haqqında”* qanun qəbul edilmişdi. Əsas qanuna *“Azərbaycan SSR dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan SSR ərazisində yaşayan milli azlıqların öz ana dilinin sərbəst inkişafı və istifadə hüququ təmin edilir...”* məzmunlu 151-ci maddə əlavə edilmişdi. Azərbaycan rəhbərliyi qəbul edilmiş qanunu hakim olan Kommunist partiyasının ideyaları ilə əsaslandırmağa çalışırdı. Qeyd olunan Ali Sovetin Sessiyasında çıxış edən Mirzə İbrahimova görə, *“daha əvvəl milli məsələdə yol verilmiş bəzi nihilist və kosmopolit xarakterli təhrifləri ortalıqdan qaldırmaq üçün bu sahədə yeni siyasət aparılmalıdır. Dövlət müəssisələri və partiya orqanları Azərbaycan dilinin daha geniş tətbiqi və istifadəsi üçün səylər göstərməli və bu sahədə olan nöqsanları ortalıqdan qaldırmalıdırlar”* [5, s. 273-274].

Azərbaycan hakimiyyəti milli dili Respublika səviyyəsinə yüksəltmək üçün kompleks tədbirlərə əl atmışdı. Bu prosesə Respublikanın elmi dairələri, təsərrüfat xadimləri, ziyalıları cəlb olunmuş, xüsusi ədəbiyyat buraxılmışdı. Beləliklə, sənədlərin təhlili onu göstərir ki, 1956-cı ildən başlayaraq 1959-cu ilə qədər Azərbaycanda bu istiqamətdə böyük işlər görülmüşdür.

Şəkil 1. Respublikanın bəzi nazirliklərində Azərbaycan dilinin işlədilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin qərarı [11, s. 60-61].

Milli dilin tətbiq sahəsinin genişləndirilməsi, onun məişət səviyyəsindən yüksəlməsi, dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması və rəsmi sənədləşmədə istifadə edilməsi Stalin rejimi tərəfindən 1930-cu illərin sonunda tətbiq edilmiş Azərbaycan kiril əlifbasında bir sıra nöqsanların üzə çıxarılmasına gətirib çıxartmışdı. Bu proses onların ortadan qaldırılmasını zəruriləşdirdi və o istiqamətdə işlərə başlanılmışdı. Nəticədə, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 24 iyul 1958-ci il tarixli 497 №-li qərarı ilə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları təsdiq edilmiş və Azərbaycan kiril əlifbasında bəzi dəyişikliklər edilmişdi [7, s. 6-7]. Dəyişikliklərin edilməsində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının alimləri iştirak etmişdilər. Azərbaycan dilində qoşasəsli hərfləri ifa etmək üçün fonemlərin olmadığı; “Э” (E), “Ю” (YU), “Я” (YA) hərflərinin Azərbaycan dilinin bəzi morfoloji qaydalarını pozduğuna görə əlifbadan çıxarılmış, “E” hərfinin funksiyası isə dəyişdirilərək “Э” səsi kimi işlədilmişdi. “Й” (Y) hərfinin Azərbaycan dilindəki müvafiq foneminini dəqiq ifadə etmədiyini nəzərə alaraq və tez-tez işlənən bir çox sözlərin yazılmasında qrafik cəhətdən bir-birinə yaxın olan hərflərin birləşməsindən meydana çıxan uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün həmin hərf latın əlifbasından alınmış “J” hərfi ilə əvəz edilmişdi. Bu, o zamankı rəhbərliyin *latın əlifbasına* göstərdiyi marağının göstəricisi idi, çünki Stalin rejimi tərəfindən ləğv edilmiş həmin əlifba o nəslin yaddaşından çıxmamışdı. Latın əlifbasının yenidən tətbiq edilməsi o zaman imkansız olsa da, onun bəzi əlamətləri mövcud kiril əlifbasında istifadə edilmişdi. Bundan başqa,

Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinə 1958-ci il avqust ayının 15-dək “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”nı 100000, eləcə də 1958-ci ilin axırına qədər “Azərbaycan dilinin orfoqrafik lüğəti” 30000 nüsxə miqdarında çapa hazırlaması tapşırılmışdı. Bütün nazirliklərə, idarə və müəssisələrə, ictimai təşkilatlara, ali və orta məktəblərə, qəzet və jurnalların redaksiyalarına 1 sentyabr 1958-ci ildən etibarən Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydaları və Azərbaycan əlifbasında aparılan dəyişiklikləri nəzərə alaraq bu istiqamətdə praktiki işlərin yerinə yetirilməsi əmri verilmişdi. Mədəniyyət Nazirliyinə 1959-cu ilin yanvar ayının birindən etibarən kitabları Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının yeni qaydaları əsasında çap etdirməyə başlaması tapşırılmışdı.

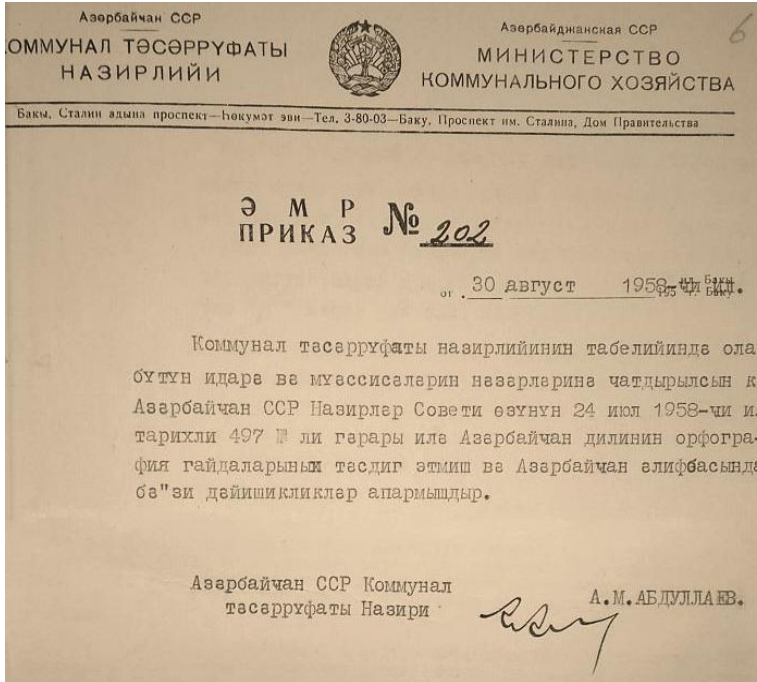
1959-cu ildə Azərbaycanda aparılan milli siyasət Moskva hakimiyyəti tərəfindən şiddətli tənqidlərə məruz qaldı və bunun nəticəsində Azərbaycan Kommunist partiyasının katibi İ.Mustafayev və Ali Sovetin sədri M.İbrahimov istefaya göndərildi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasına milli dil haqqında edilən əlavə isə Moskva hakimiyyətinin və bəzi yerli nümayəndələrin təkidi ilə ləğv edildi. Buna baxmayaraq bu hadisələr Azərbaycan xalqının XX əsrin ikinci yarısında özünüdərk prosesində müstəsna rol oynamışdı. Milli qüvvələrin məğlubiyətinə baxmayaraq onların gördüyü işlər o dövrün insanların yaddaşında həkk olunmuş və gələcəkdə formalaşmaqda olan milli hərəkata təsir etmişdi. Faktiki olaraq bütün bu olaylar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının, gizli fəaliyyət göstərən müsavətçilərin, eləcə də Azərbaycan kommunistlərinin millətçi təmayüllü üzvlərinin gördükləri işlərin davamı idi. Onların onilliklər boyu qoyduqları milli ənənə sonda Azərbaycanı müstəqillik yoluna gətirdi.

İdarə və təşkilatlarda dil siyasətinin çətinliklərlə üzləşməsi

5 fevral 1957-ci ildə “Respublikanın bəzi nazirliklərində Azərbaycan dilinin işlədilməsi haqqında” Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin qərarı yayımlanmışdı. Orada qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dilinin Respublikanın idarə və müəssisələrində tətbiq edilməsi uğurla davam edir və bu sahədə irəliləyişə nail olunmuşdur. Mətnə görə, o zaman bu qərarın icra edilməsini yoxlamaq üçün hökumət tərəfindən müəssisələrdə xüsusi yoxlamalar da təşkil edilmişdi. Həmin yoxlamaların nəticəsində məlum olmuşdu ki, “Kənd Təsərrüfatı, Mədəniyyət, Maliyyə kimi bəzi nazirliklərdə və onlara tabe olan idarələrdə bu sahədə ciddi qüsurlar vardır. Göstərilən nazirliklərin idarə və şöbələrində kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün kifayət qədər təşəbbüs göstərilməmişdir. Bəzi nazirliklərə və idarələrə Azərbaycan dilində gələn məktublara bir çox hallarda həmin dildə cavab verilmir ki, bu da tamamilə dözülməz bir haldır. Məsələn, Mingəçevir şəhər İcraiyyə komitəsinin maliyyə şöbəsi müdiri, Tovuz və Ucar rayon İcraiyyə komitələrinin mədəniyyət şöbələrinin müdirlərinin məktublarına, Ağdam və Ağdaş Mexaniki Traktor Stansiyalarından göndərilən məktublara, vətəndaşların Ağcabədi, Ağsu, Culfa və başqa rayonlardan göndərdikləri ərizələrə müvafiq nazirliklərin işçiləri Azərbaycan dilində cavab verməmişdirlər. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin bəzi idarələrində, Mədəniyyət Nazirliyinin kinolaşdırma idarəsində və əsaslı tikinti şöbəsində, Maliyyə Nazirliyinin vergi və rüsumlar idarəsində bu sahədə iş xüsusən yaxşı deyildir. Bəzi hallarda nazirliklərin və idarələrin işçiləri yerlərdə tərtib etdikləri aktları və təlimatı göstərişləri Azərbaycan dilində yazırlar, bu da verilən göstərişlərin düzgün icrasına və qüsurların vaxtında aradan qaldırılmasına mane olur. Göstərilən nazirliklərin aparatında Azərbaycan dilini bilən texniki işçilər olduqca azdır” [11, s. 74].

Məndən göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin müəssisələrdə tətbiq edilməsi zamanı çoxlu sayda problemlər ortaya çıxmışdı. Onlar həm dili bilən peşəkarların azlığı, həm texniki vasitələrin qıtlığı, həm biganəlik halları, həm də yerlərdə buna qarşı müqavimətdən ibarət idi. Moskvaya Sovet İttifaqının mərkəzi hakimiyyətinə göndərilən şikayət məktublarının sayı da getdikcə artırdı. Orada bu şikayətləri qəbul edən Kommunist partiyasının məsul işçiləri birinci katib Xruşçova müraciətində yazmışdılar ki, “bütün dövlət qurumlarında, ictimai təşkilatlarda və sənaye müəssisələrində Azərbaycan dilinin tətbiq edilməsi əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsinin maraqlarına

təsir göstərdi. Onların fikrincə, qeyri-azərbaycanlı əhalinin əksəriyyəti yalnız rus dilində danışır və bu şəraitdə Azərbaycan dilinə keçid millətlərarası ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə və Azərbaycan millətçiliyinin güclənməsinə kömək edəcəkdir” [5, s. 274]. Buna baxmayaraq, o dövrün hakimiyyəti milli dilə keçid planlarını həyata keçirməyi davam etdirir, hətta Moskva hakimiyyəti ilə bu barədə gərgin mübahisələr aparıb həmin addımı Kommunist partiyasının ideologiyası ilə əsaslandırmağa çalışırdı. Öz cavablarında onlar qeyd etmişdilər ki, “*Dövlət dili haqqında qanun, Leninin milli siyasətinin həyata keçirilməsi yolunda mühüm bir addımdır. Lenin yoldaş milli respublikalarda ana dilinin işlədilməsinə böyük əhəmiyyət verərək hələ 1922-ci ildə yazmışdı ki, Sovet İttifaqına daxil olan milli respublikalarda milli dilin işlədilməsi üçün şərait yaratmaq və bu istiqamətdə aparılan işləri xüsusi bir diqqətlə yoxlamaq lazımdır*” [11, s. 74].

Şəkil 2. Nazirlikdə Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydalarının tətbiq edilməsi haqqında əmr [11, s. 6].

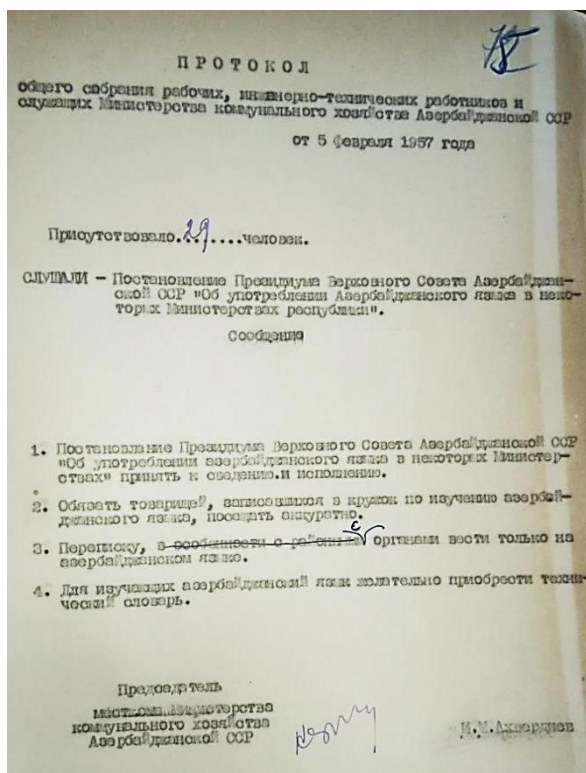
Bütün bu olayları əks etdirən Azərbaycan SSR Ali Sovetinin “*Respublikanın bəzi nazirliklərində Azərbaycan dilinin işlədilməsi haqqında*” adlı qərarında idarə və təşkilatlara aşağıdakı tapşırıqlar verilmişdi:

1. Azərbaycan SSR nazirlik, idarə və onlara tabe olan təşkilat və müəssisələrin rəhbərləri Azərbaycan dilinin geniş işlədilməsi sahəsindəki qüsurları aradan qaldırmalı.
2. Zəhmətkeşlərin şikayət və ərizələrinə vaxtında baxılmasına və müvafiq dildə cavab verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli.
3. Nazirliklərin idarələrində və şöbələrində işləyən və Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən işçilər üçün dərnlər təşkil edilməli.
4. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi stenoqrafiya və makinaçılıq kurslarının fəaliyyətini əsaslı olaraq yaxşılaşdırmalı, onları lazımi material-texniki baza ilə təmin etməli, Azərbaycan dilində mütəxəssislərin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Ali Sovetin sədri M.İbrahimov tərəfindən imzalanmış qərarın sonunda yazılmışdı: “*Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət heyəti ümid edir ki, Respublikanın dövlət və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi bu idarələrin zəhmətkeşlərlə əlaqəsinin daha da möhkəmlənməsinə, onların işində süründürməçiliyin aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır. Rəyasət heyəti Lenin milli siyasəti və xalqlararası qardaşlığı həmişə yüksək tutmuş Respublika zəhmətkeşlərini bu böyük işdə dövlət idarələrinə kömək etməsinə çağırır*”.

Təsərrüfat sahəsinin Azərbaycan dilinə keçidi

Dövlət dili haqqında qanun qəbul ediləndən sonra, onun idarə və müəssisələrdə tətbiq edilməsi mərhələsinə başlanıldı. Azərbaycan hökuməti bu prosesə nəzarət edirdi və bu barədə Ali Sovetin Rəyasət heyətinin qərarları qəbul edilmişdi. Qanunun icra edilməsində ən öndə gedən qurumlardan biri Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyi idi. Nazir Abutalıb Abdullayev tabeliyində olan idarə və müəssisələrdə həmin qərarın yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirərək sənədləşmə və yazışmanın böyük və əhəmiyyətli hissəsinin Azərbaycan dilində aparılması barəsində sərəncamlar vermiş və buna nail olmuşdu. Beləliklə, 1956–1959-cu illər arasında Nazirlikdə işlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində aparılmışdı. Bununla belə, sənədləşmənin bir qismi, əvvəllər olduğu kimi, rus dilində tərtib edilmiş, bəzən isə əmrlər və sərəncamlar hər iki dildə yayımlanırdı. Çünki birincisi, qısa müddət ərzində tam keçidi təmin etmək mümkün olmamışdı, Nazirlikdə kadrların böyük bir qismi Azərbaycan dilini bilməyən müxtəlif millətlərin nümayəndələri idi. İkincisi isə bu prosesə müqavimət göstərənlər və Moskva hakimiyyətinə şikayət məktubları yazanlar olmuşdu. Buna baxmayaraq nazir ardıcıl olaraq bu istiqamətdə irəliləyişə nail olmuşdu.

Şəkil 3. Nazirlikdə Azərbaycan dilinin tətbiq olunması üçün çağırılmış toplantının protokolu [11, s. 75]³⁰.

³⁰ **Tərcüməsi:** Azərbaycan SSR Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyinin fəhlə, mühəndis-texniki işçi və qulluqçularının ümumi yığıncağının 5 fevral 1957-ci il tarixli PROTOKOLU.

İŞTİRAK ETMİŞDİR – 29 nəfər.

DİNLƏNİLDİ – Respublikanın bəzi nazirliklərində “Azərbaycan dilinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı.

1. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin “Bəzi nazirliklərdə Azərbaycan dilinin tətbiqi haqqında” Fərmanı nəzərə alınsın və həyata keçirilsin.

2. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi dərəcəsinə yazılan yoldaşlar onun işində fəal iştirak etməlidirlər.

3. Səlahiyyətli orqanlarla yazışmalar yalnız Azərbaycan dilində aparılmalıdır.

4. Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün texniki lüğət almaq məsləhətdir.

Azərbaycan SSR Kommunal Təsərrüfat Nazirliyinin Yerli Komitəsinin sədri

İ. M. Haqverdiyev.

1957-ci ilin 5 fevral tarixində Nazirlikdə “*Respublikanın bəzi nazirliklərində Azərbaycan dilinin tətbiq edilməsi haqqında*” Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin qərarını müzakirə etmək üçün işçilərin, mühəndis-texniki heyətin və qulluqçuların ümumi toplantısı keçirilmişdi [11, s. 75]. Bu tədbirin yekun sənədindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 21 avqust 1956-cı ildən 5 fevral 1957-ci illərəsarı Ali Sovet Azərbaycan dilinin nazirliklərdə istifadə edilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdi. Bu mövzuda başqa sənədlərin olmasını da istisna etmək olmaz. Yuxarıda adı keçən qərarın mətnindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, o zaman həmin problem üzrə gərgin müzakirələr aparılmış və heç də bütün qurumlar həmin qanunu icra etməyə tələsməmiş ya da onlara bu barədə rəhbərləri tərəfindən göstəriş verilməmişdi. Sənədə görə, iqtisadiyyatın ən geniş sahələrini əhatə edən Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyi Azərbaycan dilini tətbiq edən ən böyük qurumlardan biri idi. Toplantıda həmin tarixdən etibarən bütün sənədləşmənin Azərbaycan dilində aparılması qərarı qəbul olundu. Eyni zamanda, Azərbaycan dilini bilməyən vətəndaşlara dövlət dilini öyrənməyə və bu məqsədlə texniki lüğətin əldə edilməsi tövsiyə olunmuşdu.

Bundan sonra da nazir A. Abdullayevin daxili əmrləri ilə 1956–1959-cu illərdə ardıcıl olaraq bütün idarə və təşkilatların rəsmi sənədləri Azərbaycan dilində aparılmışdı. Bu barədə həmin dövr ərzində nazirin bir sıra əmrləri yayımlanmışdı. Onlardan biri də Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan bütün idarə və müəssisələrində əlifbada edilən dəyişikliklərin sənədləşmədə tətbiq edilməsinə aid idi.

1960-cı ildən başlayaraq isə sənədləşmə, keçmişdə olduğu kimi, yalnız rus dilində aparılmağa başladı və bu qayda gələcək illərdə də davam etdi. Baş verən dönüş Respublikada gedən ümumi vəziyyətlə bağlı idi. İ. Mustafayevin və M. İbrahimovun millətçilikdə ittiham edilərək vəzifələrindən kənarlaşdırılmasından sonra milliləşmə siyasətini yerlərdə yeridənlərə qarşı da təqiblər həyata keçirilmişdi. Azərbaycan dilinin hüquqi statusunun yenidən endirilməsindən sonra Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyində də bütün rəsmiyyət rus dilinə keçirilmişdi. Ancaq arxivlərdə nazirliyə aid 1960–1962-ci illərdə, az da olsa, Azərbaycan dilində sənədlərə rast gəlmək olur və bu da o deməkdir ki nazir A. Abdullayev bu siyasəti çətinliklə olsa da, daha üç ilin ərzində qismən davam etdirə bilmişdi. 1963-cü ildə onun nazir vəzifəsindən uzaqlaşdırılmasının səbəblərindən biri də məhz bu olmuşdu, çünki o zaman keçmiş hakimiyyətin milli siyasətini dəstəkləyən kadrları da müxtəlif səbəblər gətirərək tədricən tutduğu vəzifələrdən azad edirdilər. Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyinə yeni nazir gələndən sonra isə bütün sənədlər yalnız rusca tərtib olunurdu.

Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyində Azərbaycan dilinin tətbiq edilməsi təcrübəsi Respublikanın digər nazirliklərində, idarə və təşkilatlarında bu prosesin necə getməsi baxımından dəyərlidir. Çünki bu barədə qanunun qəbul olunması haqqında tarixi kitablarda çox yazılar gedib, ancaq onun Respublika müəssisələrində və təşkilatlarda tətbiq edilməsi ayrıca tədqiqat mövzudur və bu barədə Nazirliyin arxivlərdə saxlanılan sənədlərindən müəyyən qədər bilgi əldə etmək olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmin qanunun tətbiq edilməsi böyük çətinliklərlə üzləşib və bir çox hallarda nazirlərin və rəhbər işçilərin şəxsi iradəsi ilə həyata keçirilirdi. Buna yol vermək istəməyən rəhbərlər qanunun icrasını ləngidirdi, ya da mane olurdu. Bir çoxları isə ona qarşı çıxış edərək Moskva hakimiyyətinə şikayət məktubları göndərirdilər. Bu baxımdan Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyində bu işin uğurla aparılması Respublikada Azərbaycan dilinin tətbiq edilməsi sahəsini xeyli genişləndirdi, çünki bu Nazirlik demək olar sosial həyatın bütün sahələrinə nüfuz edirdi. O zaman onun tabeliyində Respublikanın şəhər nəqliyyatı, kommunal idarələr, qaz, su və işıq təchizatı, abadlıq işləri, tikinti sektoru, layihə institutları, texnikumlar və başqa sahələr fəaliyyət göstərirdi. Burada böyük sayda insanlar çalışmış, onların sənədləşmə və məktublaşma işlərinin Azərbaycan dilində aparılması dolayısı ilə gələcəkdə də milli şüurun oyanması prosesində müstəsna rol oynamışdı.

Nəticə

Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsinə yüksəlməsi prosesi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlamış, Sovet dönəminin ilk illərində davam etdirilmiş, bu barədə 1926-cı ildə qanun qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, həmin qanunda Azərbaycan SSR ərazisində başqa dillərin (əsasən rus dilinin) də dövlət müəssisələrində, məhkəmələrdə və sənədləşmədə istifadə edilməsinə imkan verilirdi. Beləliklə, Azərbaycan (o zaman türk) dilinin dövlət idarələrində və məhkəmələrdə işlədilməsinə əngəllər yaradılmış, bu da gələcək illərdə onun tətbiq edilməsini bəzi istisnalarla imkansız etmişdi. Nəticədə, rus dilinin əhatə dairəsi genişləndirilmişdi.

1956-cı ildə SSRİ-də islahatların aparılması imkanından yararlanmış o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi həmin sənədin əsasında yeni qanun qəbul etmiş və milli dilin dövlət səviyyəsində işlədilməsi ilə bağlı tədbirlərə başlamışdı. Ancaq bu proses heç də birmənalı getmirdi, yerlərdə buna müqavimət göstərilirdi, SSRİ hakimiyyətinə şikayətlər göndərilirdi.

Buna baxmayaraq bəzi nazirlik və təşkilatların rəhbərləri həmin qanunun müddəalarını onlara tabe olan müəssisələrdə tətbiq edə bilmiş və buna təşəbbüs göstərmişdi. Buna görə o zamankı ümumi mənzərəni təsvir etmək üçün hər bir sahə ayrıca araşdırılmalıdır. Belə sahələrdən biri Respublikanın kommunal təsərrüfatı idi. Burada həmin qanun qısa müddət ərzində tam şəkildə tətbiq edilmiş və bir neçə il ərzində bütün sənədləşmə əsasən Azərbaycan dilində aparılmışdı. Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyində bu istiqamətdə görülən işlər, orada Azərbaycan dili dərnəklərinin fəaliyyət göstərməsi və əlifba islahatından sonra onun sənədləşmədə tətbiq edilməsi bu sahədə görülən işlər haqqında təsvir yaradır.

1959-cu ildən sonra SSRİ hakimiyyəti həmin proseslərin qarşısını alıb yenidən rus dilinin istifadə edilməsini təmin etsə də, görülən işlərin nəticəsində Azərbaycan dilinin əhatə dairəsi gələcək illərdə getdikcə genişlənirdi. Bu da milli özünüdərk prosesinin dərinləşməsinə gətirdi, Azərbaycan millətinin formalaşması və dövlətçiliyə keçid prosesinə təsir göstərən başlıca amillərdən oldu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alizadə A. Azərbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması üçün Gizli Müsavat'ın verdiyi mücadele üzerine bir araşdırma (1920–1926). İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(3).
2. Əlizadə A. A. Azərbaycanın qazlaşdırılması və qaz təsərrüfatının istismarı (1955–1970). Tarixi-sosioloji araşdırma. Bakı, 2020.
3. İsaخانлы İ. Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid. Khazar Journal of Humanities and Social Sciences, 2003.
4. Бакинское коммунальное хозяйство. Баку: Издание Бакинского Совета, 1934.
5. Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. М.: Флинта, 2010.

Sənədlər

6. Постановления и декреты АзЦК // ARDA, f. 379, s. 3, № 142.
7. Приказы № 1–203 общего характера Министерства Коммунального Хозяйства (МКХ). Январь–сентябрь 1958 г. // ARDA, f. 244, s. 9, № 34.
8. Приказы № 1–139 общего характера МКХ. Январь–март 1961 г. // ARDA, f. 244, s. 9, № 51.
9. Приказы № 140–262 общего характера МКХ. Апрель–август 1961 г. // ARDA, f. 244, s. 9, № 52.
10. Проект положения о Министерстве Здравоохранения Азербайджанской ССР, 1960-й г. // ARDA, f. 411, s. 8 № 492.

11. Протоколы заседаний Коллегии МКХ. Январь–август 1957 г. // ARDA, f. 244, s. 9, № 30.
12. Протоколы заседаний Коллегии МКХ. Январь–февраль 1961 г. // ARDA, f. 244, s. 9, № 54.
13. Протоколы по проведению нового азербайджанского алфавита // ARDA, f. 379, s. 3, № 61.

ОБЪЯВЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЯЗЫКОМ И ЕГО ВНЕДРЕНИЕ В ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СФЕРЕ (1956-1959)

Айдын Ализаде

Резюме. В статье исследованы процессы, связанные с введением национального языка в качестве государственного языка в Азербайджанской ССР в период советской либерализации второй половины 1950-х годов. Приводятся данные по принятию соответствующего законодательства, переводу документации на азербайджанский язык в государственных учреждениях, в частности хозяйственной сфере, а также сопротивлению этому процессу на местах.

Методология: был применен нарративный, аналитический и статистический метод исследования.

Цель: исследование роста национального сознания указанного периода, на примере конкретной экономической сферы.

Научная новизна: заключается в исследовании процесса перехода на национальный язык предприятий хозяйственной сферы республики.

Ключевые слова: азербайджанский язык, реформы в СССР, предприятия Азербайджана, социальная инфраструктура, языковая реформа, языковое законодательство.

ANNOUNCEMENT AZERBAIJANI AS THE STATE LANGUAGE AND ITS IMPLEMENTATION IN THE INFRASTRUCTURAL SPHERE

Aydin Alizade

Abstract. The article studies the processes of introducing the national language as the state language in the Azerbaijan SSR during the period of Soviet liberalization in the second half of the 1950s. This work described the provides data on the adoption of relevant legislation, translation of documentation into Azerbaijani in state institutions, as well as local resistance to this process.

Purpose: Study of the growth of national consciousness of the specified period on the example of a specific economic sphere.

Methodology: Was applied a narrative, analytical and statistical research method.

Scientific novelty: Lies in the description of the process of transition to the national language in the enterprises of the infrastructure sector of the republic.

Keywords: Azerbaijani language, reforms in the USSR, Azerbaijani enterprises, social infrastructure, language reform, language legislation.

Göndərilib: 17.01.2022

Qəbul edilib: 27.02.2022